

HIPOTÉZISALKOTÁS A FORDÍTÁSTUDOMÁNYBAN

A fordítástudomány, akárcsak minden más tudomány, a valóság egyedi jelenségeit tanulmányozza – fordítási tényeket, fordítási eseményeket – azzal a céllal, hogy általános következtetéseket vonjon le belőlük. Ezeket az általános következtetéseket, amelyek vonatkozhatnak a fordítási jelenségek értelmezésére, tulajdonságaira, okaira, következményeire stb. hipotéziseknek nevezzük. A hipotézisek érvényességét azután újabb fordítási tényeken kell ellenőrizni. A fordítástudomány több kiváló képviselője foglalkozott kutatás-módszertani kérdésekkel. Toury (1990), Gile (1998), és különösen sokat ír mostanában kutatás-módszertani kérdésekről Andrew Chesterman, akinek Jenny Williamssal közösen írt vékonyka könyve a *The Map. Beginners Guide to Doing Research in Translation Studies* (2002) a fordítástudományi kutatás ABC-jének tekinthető.

Chesterman (2002) a fordítástudományi kutatások egyik hiányosságának tekinti, hogy a nincsenek világosan feltett kutatási kérdések, a hipotéziseket a szerzők nem fogalmazzák meg egyértelműen, nem tesztelik, vagy nem is lehet őket tesztelni, és így bármilyen érdekesek is, csak spekulációk maradnak. A tesztelés lehetősége a hipotézis fajtájától is függ. Chesterman a fordítástudományban négyféle hipotézist különböztet meg:

- Értelmező (interpretive) hipotézis
- Leíró (descriptive) hipotézis
- Oksági (explanatory) hipotézis
- Előrejelző (predictive) hipotézis

1.1 Értelmező (interpretive) hipotézis

Az értelmező hipotézisek lényege, hogy két jelenség között *olyan, mint* viszonyt tételezünk fel. Az értelmező hipotézis szerint X jelenséget úgy tudjuk legjobban értelmezni, ha azt állítjuk, hogy

olyan, mint Y jelenség. Például Shakespeare Machbetjében akkor értjük meg a boszorkány-jelenetet, ha a boszorkányokat Macbeth tudatalattijának tartjuk. Vagy pl. Cronin „nomád” elmélete szerint a fordítók a mindig új területeket kereső nomád törzsekhez, vagy utazókhoz hasonlíthatók (Cronin 1996).

A fordítás lényegéhez is sokan úgy próbálnak közel kerülni, hogy valamihez hasonlítják. Ilyenkor a fordítás egy-egy tulajdonságát ragadja meg a hasonlat, például a fordítás másodlagos jellegét ragadja meg az, aki egy zenemű lejátzásához hasonlítja, a fordítás korlátait ragadja meg Kosztolányi, amikor azt írja „Műfordítani annyi, mint gúzsba kötöten táncolni” (1971: 514). Sokat idézett kutatás-módszertani cikkében Daniel Gile, aki az empirikus kutatások úttörője a fordítástudományban, megjegyzi, hogy az értelmező hipotézisekre minden tudományban szükség van, de a fordítástudományban túl sok van belőlük (Gile 1998).

1.2. Leíró (descriptive) hipotézis

A leíró hipotézisek lényege, hogy leírjuk a vizsgált jelenség tulajdonságait, és általános vagy gyakori voltáról teszünk megállapításokat. Ilyenkor azt állítjuk, hogy X jelenség minden előfordulása (mindig vagy bizonyos körülmények között) Y tulajdonságokat mutat. Mivel a fordítástudomány társadalomtudomány, itt a leíró hipotéziseket inkább tendenciákként fogalmazzuk meg, és nem általános megállapításként. Ha a jelenséget általánosnak tartjuk, akkor fordítási univerzáléről beszélhetünk. A fordítási univerzálék kutatásának nagy lendületet adott a gépileg olvasható fordítási korpuszok (párhuzamos és összehasonlítható korpuszok) vizsgálata. Baker (1993) nyomán Laviosa (1998) öt fordítási univerzálét írt le fordítástudományi enciklopédiában:

- A fordításoknak mindig egyszerűbb a szintaxisa, mint a nem fordított szövegeknek.
- A fordításokban mindig kevesebb az ismétlés.
- A fordítások mindig explicitebbek, mint az eredeti szöveg.
- A fordítások mindig konvencionálisabbak, mint a nem fordított szövegek.
- A fordítások mindig tükrözik a forrásnyelv bizonyos sajátosságait.

Azóta sok korpuszelemzés próbálta bizonyítani ezeket az univerzálékat különböző nyelvpárokban, több-kevesebb sikerrel (Olohan 2000, Mauranen 2004). Ugyancsak folyik a nyelvpárok vagy műfajok szerinti korlátozott leíró hipotézisek tesztelése is, ilyenek például:

- A németről norvégre való fordításban egyszerűsödnek a mondatszerkezetek (Doherty 1996).
- A hivatásos fordítók több referenciaanyagot használnak, mint a kezdők (Jääskeläinen 1999).
- Az indoeurópai nyelvekről magyarra való fordításban a fordítók konkretizálják az idéző igéket (Klaudy 1994).

1.3. Oksági (explanatory) hipotézis

Az oksági hipotézisek a fordítási jelenségek (műveletek, stratégiák) okára keresik a magyarázatot. Az oksági hipotézis szerint egy bizonyos X jelenséget bizonyos ABC körülmények vagy tényezők váltanak ki.

Ilyenkor arra keressük a magyarázatot, hogy mi az oka bizonyos fordítói műveleteknek/stratégiáknak? Például mi az oka annak, hogy

- a fordítók nem fordítják le a tulajdonneveket,
- a fordítók megmagyarázzák a földrajzi neveket,
- a fordítók kihagynak bizonyos reáliákat.

Vagy például mi az oka a fordított szöveg rossz minőségének? Ki a fordító? Milyen a végzettsége? Mennyi ideje volt? Mennyi pénzt kapott? Milyen utasítást kapott? Kapott-e utasítást egyáltalán? Hozzájutott-e a szükséges segédanyagokhoz?

1.4. Előrejelző (predictive) hipotézis

Az előrejelző hipotézis megpróbálja megjósolni a fordítási műveletek, stratégiák várható hatását. Az előrejelző hipotézis szerint, ABC körülmények vagy tényezők mindig vagy gyakran X jelenséget fognak kiváltani. Azt tételezi fel például, hogy ha a fordításban bizonyos tulajdonságok előfordulnak, az olvasók el fogják utasítani. Nézzünk néhány példát az angol-magyar fordítási irányból:

- Ha tulajdonneveket a fordító lefordítja magyarra (vö: *Susan és Charles* helyett *Zsuzsa és Károly*), az olvasók el fogják utasítani
- Ha a trágárságokat a fordító nem finomítja, a magyar olvasóban visszatetszést fog kelteni.

Példák a magyar-angol fordításai irányból:

- Ha a magyar reáliákat (*néni, bácsi, urambátyám, édes öcsém, dzscentri*) a fordító nem magyarázza meg, az angol olvasó nem fogja érteni.
- Ha a magyarról angolra fordított szövegben túlságosan sok a *that*, az angol olvasó a szöveget idegenszerűnek fogja tartani

Chesterman arra is felhívja a figyelmet, hogy a prediktív hipotézisek alapja sokszor a tradicionális normatív megközelítés. Például az olyan tradicionális normatív megállapítások hogy a „A tájzólást, vagy az egyéni beszédsajátosságokat meg kell őrizni a fordításban” olyan prediktív hipotézisen alapulnak, hogy ha „Ha a fordító megőrzi a tájzólást, vagy az egyéni beszédsajátosságokat, az olvasók és a kritikusok értékelni fogják”.

2. A hipotézisek bizonyításának nehézségei a fordítástudományban

A hipotézis mindig elvont, ahhoz, hogy bizonyítani lehessen, először konkretizálni kell a benne szereplő fogalmakat, majd meg kell tervezni a tesztelés lépéseit. Vegyük például az ún. újrafordítási hipotézist, amelynek az a lényege, hogy az újrafordítások mindig közelebb állnak az eredetihez. Az azonos mű egymás után következő fordításainak minőségi javulása olyan gondolat, amely Goetheig vezethető vissza, újabban Berman (1990), majd Gambier (1994) vetette fel újra, majd 2004-ben Palopski és Koskinen tesztelte is klasszikus művek egymás után megjelenő finn fordításai alapján.

Látszólag egyszerű dolgunk van, a hipotézisnek mindössze két fogalmát kell meghatároznunk, mi az, hogy „újrafordítás” és mi az, hogy „közelebb”? Valójában ennek a két fogalomnak a meghatározásakor szinte megoldhatatlan nehézségekbe ütközünk.

Mi számít újrafordításnak? Miben különbözik egy másik fordítástól? Miben különbözik a javított/szerkesztett fordítástól? Kell-e ismernie a fordítónak az előző fordítást? Honnan lehet azt tudni, hogy ismerte-e? Teljesen el kell-e szakadnia tőle vagy átvehet egyes részeket? (vö. erről a fordítók nyilatkozatait pl. Nádasdy Ádám nyilatkozatait Shakespeare műveinek újrafordításáról).

Mi számít közelségnek? Minek alapján mérjük? Ha a szerkezeti eltolások alapján, mit tekintünk „szerkezeti eltolásnak”? Ha a szemantikai eltolások száma alapján, mit tekintünk „szemantikai eltolásnak”? Ha a modulációk száma alapján, mit tekintünk „modulációnak”? Ha pl. a 100 szóra jutó modulációk számát vizsgáljuk, mit tekintünk szónak? Ha a fordítási egység változása alapján dolgozunk, mit tekintünk fordítási egységnek? Ha informátorokat (olvasókat) kérdezzük, hogyan válasszuk ki őket? Vajon ők mit tekintenek közelségnek? Össze kell-e

hasonlítaniuk az eredetivel? Ha nem hasonlítják össze, csak a benyomásaikat mondják el, akkor azzal csak a célnyelvi elfogadhatóságot mérjük.

Ha eldöntöttük, hogy mit tartunk újrarendelésnek, és mit tartunk közelségnek, illetve a közelség mértékegységének, akkor el kell döntenünk, hogy mely mű vagy mely művek újrarendelésait fogjuk elemezni, és hogy a rendelések szövegét vagy az olvasói reakciókat fogjuk vizsgálni, vagy mindkettőt. Ha a megfigyelés és a kísérlet módszere között kell választanunk, figyelembe kell venni, hogy a rendelésutalásban a megfigyelés könnyebben kivitelezhető (Gile 1998), mert a kísérletben minden körülménynek azonosnak kell lenni, csak egyetlen független változó lehet, amelyet a kísérlet végzője befolyásol (pl. időtényező hatása a rendelés minőségére, beszédtempó változtatásának hatása a tolmácsolás minőségére).

3. Vegyes példák a rendelésutalásutalási hipotézisekre

Az alábbiakban példákat hozok a rendelésutalásutalási szakirodalomban felmerült hipotézisekre. Azért vegyesek a példák, mert van köztük a szerző által valóban hipotézisnek nevezett megállapítás, és van olyan, amelyet a szerzője nem nevez hipotézisnek. Van köztük bizonyított és nem bizonyított. Mindegyik tesztelésre, kipróbálásra vár, hiszen azokat a hipotéziseket is érdemes magyar forrásnyelvvvel vagy célnyelvvvel újra tesztelni, amelyeket más nyelvpárokban már sikerült bizonyítani, vagy amelynek bizonyításával már többen próbálkoztak.

3. 1. Explicitációs hipotézis (Blum-Kulka 1986)

Blum Kulka explicitációs hipotézise az egyik legtöbbet idézett és hivatkozott hipotézis a rendelésutalásutalásban, melyet szerzője maga is hipotézisnek nevezett. Lényege, hogy a FNY szövegről a CNY szövegre való áttérés folyamatában megfigyelhető a kohézív explicititás növekedése. Akinek számítógéppel olvasható rendelésutalási korpusza van (norvég, finn, olasz, angol) próbálkozik a rendelésutalás szövegek explicitebb jellegének kimutatásával, de teljes párhuzamos korpuszok célnyelvi részének a forrásnyelvi szöveghez viszonyított kohézív explicititást még nem sikerült gépi eszközökkel mérni. Természetesen a manuálisan végzett vizsgálatok is hasznosak. És természetesen ne becsüljük le a kvalitatív kutatások eredményeit sem különböző nyelvpárok és a különböző rendelésutalás irányok vonatkozásában, melyek feltárják a rendelésutalás intuitív vagy tudatos explicitáló tevékenységének típusait (Heltai és Juhász 2002, Kusztor és Atayan 2003).

3. 2. Angol-magyar explicitációs hipotézis (Pápai 2001)

Pápai Vilma értekezésében angol-magyar tudományos és szépirodalmi szövegekben vizsgálta az explicitációs technikákat, úgy, hogy a párhuzamos kétnyelvű (angol-magyar) korpusz mellett, párhuzamos egynyelvű (magyar-magyar) korpuszt is használt. Hipotézise három részből állt: (1) Az angolról magyarra fordított szövegek explicitebbek, mint a forrásnyelvi angol szövegek. (2) A fordítás útján létrejött magyar szövegek explicitebbek, mint az eredeti magyar szövegek. (3) Az explicitáció mértéke magasabb a tudományos szövegekben, mint a szépirodalmi szövegekben. A saját maga által épített Arrabona korpusz adatai az első két hipotézist megerősítették, a harmadikat nem.

3. 3. Aszimmetria hipotézis (Klaudy 2001)

Az aszimmetria hipotézis lényege, hogy a fordítók, ha a van választási lehetőségük, szívesebben explicitálnak (konkretizálás, betoldás, felbontás) mint implicitálnak (generalizálás, kihagyás, összevonás). A fenti műveletek meghatározása ld. Klaudy 1994, az implicitáció elmulasztásának kísérleti vizsgálata Klaudy 1996). Az aszimmetria hipotézis valójában az explicitációs hipotézis közvetett bizonyítása. Tesztelni csak kétirányú egybevetéssel lehet, hiszen az elmulasztott implicitációkat csak úgy lehet kimutatni, ha az ellenkező irányban kimutatható explicitáció (az aszimmetria hipotézis vizsgálatának módszertani kérdéseiről részletesebben ld. Klaudy 2005).

3. 4. Újrafordítási hipotézis (Berman 1994, Chesterman 2002)

Azt a gondolatot, hogy az újrafordítások mindig közelebb állnak az eredetihez, szerzője nem nevezte hipotézisnek. Brownlie (2006) csodálkozva jegyzi meg, mivé vált a Berman által megfogalmazott „retranslation theory” Chesterman felfogásában. Brownlie számára, aki irodalmár, a hipotézis és annak tesztelése inkább a természettudományokra jellemző.

Újrafordítással kapcsolatos olvasói reakciók mérésével foglalkozott Vándor Judit, aki az *Üvöltő szelek* Sötér István és Borbás Mária által készített fordításának egy részletére adott olvasói reakciókat vizsgálta (Vándor 2006). Az újrafordítások vizsgálatában fontos lenne a műfordítókkal készített interjúk, kiadói, szerkesztői és fordítói előszavak és utószavak elemzése.

Az újrafordítási hipotézis igazolásával kapcsolatos alapvető módszertani problémákról ld. e cikk. 2. alfejezetét.

3. 5. Filmfeliratozási hipotézis (Perego 2003)

Az explicitációs hipotézis egyik műfajspecifikus változata. Lényege, hogy filmfeliratozáskor a szöveg hosszának csökkenése ellenére is van explicitáció. Az auditív csatornáról a vizuális csatornára való átváltás közben a szöveg nagymértékben megrövidül, tehát elméletileg nem várható többletinformációk bekerülése a célnyelvi szövegbe. Perego feltételezte, hogy a kulturális különbségek miatt a magyar filmek olasz feliratainak elkészítésekor mégis szükség lesz explicitációra. Az elemzett filmfeliratok igazolták ezt a feltételezést.

4. Összefoglalás

Az empirikus kutatásokból levont általánosítások magyarázó ereje a fordítástudományban természetesen nem olyan determinisztikusan érvényesül, mint a természettudományokban. A fordítás rendkívül komplex tevékenység és mindegyik összetevője nagyon sok változót tartalmaz. Itt a leíró és a magyarázó hipotézisek inkább csak tendenciákat jelölnek ki. Az egyszerűsítés feltételezett fordítási univerzáléja például nem jellemző a magyar műfordítókra, akik az indoeurópai nyelvek deszemantizálódott, üres igéit konkretizálják a magyarra való fordításban. A hipotézisek pontos megfogalmazása, illetve egyáltalán az a törekvés, hogy hipotézisként fogalmazzuk meg megfigyeléseinket a fordításról, és a hipotéziseket bizonyos szempontok alapján kiválasztott új adatokon ellenőrizzük, mindenképpen előrevisz a fordítói tevékenység tudományos megközelítésében.

Irodalom

- Baker, M. 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications. In: Baker, M., Francis, G. and Tognini-Bonelli, E. (eds.) *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: Benjamins. 233-250.
- Berman, Antoine. 1990. La retraduction comme espace de la traduction. *Palimpsestes*. Retraduire. Vol. 4. 1-7.
- Blum-Kulka, S. 1986. Shifts of Cohesion and Coherence in Translation. In: House, J., Blum-Kulka, S. (eds.) *Interlingual and Intercultural Communication. Discourse and Cognition in*

- Translation and Second Language Acquisition Studies*. Tübingen: Gunter Narr Verlag. 17-37.
- Brownlie, S. 2006. Narrative Theory and Retranslation Theory. *Across Languages and Cultures*. Vol. 7. No.2. (megjelenés alatt)
- Cronin, M. 1996. *Across the Lines*. Cork: Cork University Press.
- Doherty, M. (ed.) 1996. Information Structure: A Key Concept for Translation Theory Special Issue *Linguistics* Vol. 43. 3.
- Heltai P., Juhász, G. 2002. A névmások fordításának kérdései angol-magyar és magyar-angol fordításokban. *Fordítástudomány* 4. évf. 2. szám, 46-62.
- Jääskeläinen, R. 1999. *Tapping the Process*. Joensuu: University of Joensuu.
- Gambier, Y. 1994. La retraduction, tour et retour. *Meta* Vol. 39. No.3. 413-417.
- Gile, D. 1998. Observational Studies and Empirical Studies in the Investigation of Conference Interpreting. *Target* Vol. 10. N. 1 69-98.
- Klaudy K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 1996. Back Translation as a Tool for Detecting Explication Strategies in Translation. In: Klaudy K., Lambert, J., Sohár A. (eds.) *Translation Studies in Hungary*. Budapest: Scholastica. 99-114.
- Klaudy K. 2001. Az aszimmetria hipotézis. In: Bartha M. (szerk.). *A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai*. Székesfehérvár: KJF. 371-378.
- Klaudy K. 2005. Az aszimmetria hipotézis vizsgálatának módszertani kérdéseiről. In: Klaudy K., Dobos Cs. (szerk.) *A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Pécs-Miskolc: MANYE-Miskolci Egyetem.
- Kosztolányi D. 1971 (1928) Ábécé a fordításról és a fordításról. In: Réz Pál (szerk.) *Nyelv és lélek*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. 514-519.
- Kusztor, M., Atayan, V. 2003. Az explicitációs hipotézis néhány elméleti kérdéséről. *Fordítástudomány* 5. évf. 2. szám, 5-17.
- Laviosa, 1998. Universals of Translation. In: Baker, M. (ed.) *Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 288-295.
- Mauranen, A., Kujamaki, P. 2004. *Translation Universals. Do they exist?* Amsterdam: Benjamins.

- Olohan, M. (ed.) 2000. *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies*. Manchester: St Jerome.
- Paloposki, O., Koskinen, K. 2004. A Thousand and One Translations: Revisiting Retranslation. In: Hansen, G., Malmkjaer, K. and Gile, D. (eds.) *Claims, Changes and Challenges in Translation Studies*. Amsterdam: Benjamins.
- Pápai V. 2001. *Az explicitációs hipotézis vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Perego, E. 2003. Evidence of explicitation in subtitling: Towards a categorisation". *Across Languages and Cultures* Vol. 4. No. 1. 63-88.
- Toury, G. 1991. Experimentation in Translation Studies: Achievements, Prospects and Some Pitfalls. In: Tirkkonen-Condit, S. (ed.) *Empirical Research in Translation and Intercultural Studies*. Tübingen: Gunter Narr. 45-66.
- Vándor J. 2006. Adaptáció és újrafordítás. *Fordítástudomány* 8. évf. 2. szám. (megjelenés alatt)
- Williams, J., Chesterman, A. 2002. *The Map. A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Manchester: St Jerome.